

Verslag van het studieverlof 2004-2005 over rituelen

Gedurende de jaren 2004 en 2005 heb ik in een aantal losse weken het hoofddeel van mijn studieverlof opgenomen. In het voorjaar van 2006 heb ik twee weken in februari en maart gebruikt om de verzamelde kennis te ordenen en dit verslag te schrijven. Het verslag van dit studieverlof is niet gericht op vermenigvuldiging en verspreiding, maar ter ordening van de gevonden informatie en om mijn bevindingen te delen met de kerkenraad die mij de ruimte gaf voor dit verlof. Wel zal deze tekst worden aangemeld als elektronisch beschikbaar via de website waarop predikanten hun verslag kunnen noemen.

In de tekst wordt verwezen naar de literatuurlijst door tussen haakjes de auteursnaam te vermelden met daarachter indien nodig het jaartal van uitgave, en/of de betreffende pagina's.

Beusichem
24 maart 2006
Nico de Lange

Inhoudsopgave:

- § 1. Keuze en omschrijving van het onderwerp
- § 2. Gevolgde route bij de studie
- § 3. Vragen rond rituelen en omschrijving van rituelen en symbool in eigen bewoordingen
 - 3.1 Zijn rituelen herhaalde handelingen?
 - 3.2 Zijn rituelen voorgeschreven?
 - 3.3 Is taal noodzakelijk bij rituelen?
 - 3.4 Omschrijving van rituelen en symbool in eigen bewoordingen
- § 4. Belangrijkste bevindingen van het studieverlof
 - 4.1 De functie van ritueel
 - 4.1.1 De functie van ritueel voor het individu en de geestelijke gezondheid
 - 4.1.2 De functie van ritueel voor de plaats van de mens in de groep
 - 4.1.3 De functie van ritueel voor zingeving en betekenisgeving
 - 4.2 Symbool
 - 4.3 Overgangsrituelen
- § 5. Thema's om verder te onderzoeken
 - 5.1 Vormgeving van het avondmaal
 - 5.2 Doopritueel en geboortefeest
 - 5.3 De zegen in het individuele pastoraat
 - 5.4 Verhouding tussen woordverkondiging en ritueel
- § 6. Literatuurlijst

§ 1. Keuze en omschrijving van het onderwerp

Tijdens mijn studieverlof 2004-2005 heb ik mij verdiept in het thema van rituelen. Het studieonderwerp koos ik deels als een voortzetting van mijn vorige studieverlof dat ik gedurende de jaren 1999 en 2000 op heb genomen. Het thema luidde toen: *Non-verbale communicatie in de eredienst*. Een verslag van dit verlof heb ik kleinschalig uitgebracht onder de titel "Ervoor staan". Tijdens dit eerste studieverlof heb ik ontdekt hoe belangrijk de non-verbale communicatie is, en begon reeds mijn aandacht voor rituelen te groeien.

De keuze om rituelen nader te bestuderen is daarnaast ingegeven door mijn werkervaring:

- * in het pastoraat zijn er een aantal min of meer gebruikelijke rituelen (bijbellezen, bidden, zegen meegeven), waarvan ik wilde weten hoe ze werken;
- * de eredienst kent de rituelen van doop en avondmaal - ook daarin wilde ik meer inzicht verwerven;
- * ik wilde het onderscheid helder krijgen tussen gewoonte en ritueel.

§ 2. Gevolgde route bij de studie

Het terrein van de rituelen heb ik verkend door het lezen van het onderzoek van C. Menken-Bekius (Menken-Bekius, 2000). Zij stelt zich in dit onderzoek ten doel om de mogelijkheden en de onmogelijkheden van het werken met rituelen in het individuele pastoraat in kaart te brengen. Daarbij is het voor haar een uitdaging om duidelijk te krijgen wat nu het specifiek pastorale is aan het werken met rituelen. In toenemende mate kent immers ook de psychotherapie het werken met rituelen.

De onderzoekster geeft aan dat het pastoraal handelen met rituelen kan worden geijkt door te onderzoeken of er verbanden zijn met de centrale kerkelijke rituelen: doop en avondmaal/eucharistie.

Deze kerkelijke rituelen kennen wat betreft hun betekenis een grote bandbreedte. Te denken valt aan: sterven en opstaan; achterlaten; loslaten; afwassen; vernieuwen; breken en delen; gemeenschap; ontvangen enzovoorts.

Vanuit de verkenning via de dissertatie volgde in de weken daarna literatuurstudie op een aantal deelgebieden. Ik verdiepte mij in onder andere:

- * de functie van ritueel door studie van Van Uden (1988), Jennings (1982) en Zock (1997)
- * het symbool door het bestuderen van onder andere Zuidgeest (1986)
- * de overgangsrituelen zoals door Gersons (1992), Vandermeersch (1991), Nieuwkoop (1986) en Lukken (1986) beschreven
- * het concept van de transitionele ruimte zoals ontwikkeld door Winnicott (1971) en van commentaar voorzien door onder andere Zock (1997), Eigen (1981) en Jongsma-Tieleman (1996)

In paragraaf 4 wordt op deze gebieden nader ingegaan.

§ 3. Vragen rond rituelen en omschrijving van rituelen symbool in eigen bewoordingen

In de literatuur worden verschillende definities van een ritueel gegeven. Deze definities vullen elkaar aan, maar sluiten elkaar op een aantal punten soms ook uit.

Dat heeft te maken met de afbakening als het gaat om de vraag of het bij rituelen alleen om herhaalde handelingen gaat, de vraag of rituelen zijn voorgeschreven of niet en de vraag of rituelen en taal bij elkaar horen, of ook uitsluitend non-verbaal kunnen zijn. Deze vragen licht ik kort toe. Mede op grond hiervan geef ik ten slotte een omschrijving in eigen bewoordingen van rituelen en symbool.

3.1 Zijn rituelen herhaalde handelingen?

Na het bestuderen van de literatuur ben ik tot de voorlopige conclusie gekomen dat vrijwel altijd de rituele handelingen teruggaan op herhaling. Rituelen kunnen op het oog nieuw aandoen, maar hebben bij nader onderzoek vaak zeer oude wortels. Wel is het goed mogelijk dat rituele handelingen in de ervaring van degene die het ritueel uitvoert en/of ondergaat éénmalig zijn, en voor hem of haar zo een specifieke, unieke situatie creëren. Binnen het kader van het leven van deze éne persoon kun je dan spreken van een éénmalig en uniek ritueel. Dit laatste trof ik vooral aan in beschrijvingen van therapeutische situaties. Beschrijvingen van rituelen in pastorale situaties laten zien dat in die situatie toch zeer vaak wordt teruggegrepen op bekende kerkelijke rituelen.

3.2 Zijn rituelen voorgeschreven?

De vraag of rituelen voorgeschreven zijn of niet blijft lastig te beantwoorden. In het algemeen zijn rituelen voorgeschreven, zo niet letterlijk dan toch mondeling overgedragen. Anderzijds ontwikkelen zich nieuwe rituelen, weliswaar gebaseerd op oude rituelen, maar zodanig vormgegeven dat men kan spreken van 'nieuw'. Soms worden deze nieuwe rituelen meer 'gevonden' dan dat ze zijn 'bedacht'. In dat geval is er sprake van een ritueel dat niet is voorgeschreven.

3.3 Is taal noodzakelijk bij rituelen?

Ten slotte wordt in de literatuur gediscussieerd over de vraag of taal noodzakelijk is bij een ritueel. Ik ben tot de conclusie gekomen dat taal kan ontbreken in die situaties waarin een hoge mate van herhaling is aan te wijzen. Denk bijvoorbeeld aan bepaalde kerkelijke rituelen. Zonder aankondiging van de kant van de predikant staat de gemeente spontaan op bij het zingen van het aanvangslied en bij het zingen van het slotlied. En niemand loopt weg vóór de zegen, ook al wordt dit niet van tevoren gemeld. Maar het lijkt mij toch een noodzakelijke voorwaarde dat de taal blijft klinken, willen mensen een ritueel betekenis kunnen blijven geven. Indien de taal ontbreekt wordt het ritueel uiteindelijk tot een formaliteit of tot magie. Bovendien vraagt de toenemende secularisatie in Nederland en het verdwijnen van allerlei oude rituelen om taal. Want als oude rituelen wegvallen zullen nieuwe worden ontwikkeld - en dan is taal van groot belang om betekenis te geven aan de rituelen. Onder 4.1.2 wordt hierop nader ingegaan.

3.4 Omschrijving van rituelen en symbool in eigen bewoordingen

In eigen woorden uitgedrukt omschrijf ik rituelen als volgt:

- bij rituelen gaat het om symbolische handelingen die vrijwel altijd teruggaan op vaak herhaalde handelingen waaraan een diepere betekenis is gegeven;
- bij de symbolische handelingen hoort ook symbolische taal (het verhaal) die verwijst naar een andere werkelijkheid;
- de mensen worden bij ritueel handelen altijd geheel betrokken: zintuiglijk, lichamenlijk én interactief;

- in het ritueel handelen worden de mensen uiteindelijk betrokken op een werkelijkheid die niet zomaar is aan te wijzen of binnen te treden, maar slechts in of door het ritueel aanwezig is.

Over het woord *symbol* nog het volgende.

Het woord symbool heeft te maken met een Grieks woord (*sumballein*) dat letterlijk 'samenvallen' of 'samenbrengen' betekent. Een doormidden gescheurd papier heeft twee delen die als kenmerk hebben dat zij alleen samen weer het oorspronkelijke papier kunnen vormen. Slechts als zij 'samenvallen' is er een verbinding die klopt. Op deze manier wordt al van oudsher en tot op de dag van vandaag een verbond aangegaan of een contract gesloten. Het éne exemplaar dat iedere partij meekrijgt stelt symbolisch het verbond present, ook al is het andere exemplaar bij wijze van spreken of letterlijk aan de andere kant van de wereld. Goethe omschrijft het woord 'symbool' dan ook als: "...een ding dat zonder het ding te zijn toch het ding is" (Menken-Bekius, 2000, 28; Lukken, 1986, 11).

In het symbool komen verleden en toekomst samen in het hier-en-nu. Daarin is een symbool iets anders dan een *teken*, dat ook naar een andere werkelijkheid verwijst, maar dit alleen maar doet omdat we dit hebben afgesproken. Een stoplicht of een zebrapad zijn een teken en verwijzen naar de werkelijkheid van de regelgeving. Maar in een zebrapad of stoplicht komen verleden en toekomst niet samen. Zij doen je niet stilstaan om te komen tot een mediteren over verleden, heden en toekomst. Een foto daarentegen kun je wél een symbool noemen: die doet je mediterend stilstaan bij verleden, toekomst en heden.

In de kerk kent men van oudsher uiterst belangrijke symbolen die ritueel worden gebruikt.

Zo stelt bijvoorbeeld het brood dat gebroken wordt bij het avondmaal symbolisch het gebroken lichaam van Christus present in de eredienst, zonder dat dit brood het lichaam *is*. Het verbindt het verleden (het leven, sterven en opstaan van Jezus Christus), de toekomst (het hemels bruiloftsmaal) met het heden (de daadwerkelijke avondmaalsviering van de gemeente, het lichaam van Christus, I Korintiërs 10-12). Door het breken en het delen gaat dit symbool deel uitmaken van een ritueel. Door het nemen en doorgeven van het brood worden de mensen betrokken op de werkelijkheid van het gebroken lichaam van Christus - een werkelijkheid die niet zomaar is aan te wijzen of binnen te treden, maar slechts in of door het ritueel aanwezig is.

Een vergelijkbare uiteenzetting is mogelijk voor de doop. Het water stelt symbolisch het leven en de afwassing van de zonden present, zonder dat het water zelf afwast (zie het oude doopformulier: "... niet uit bijgelovigheid...") of het bloed van Christus *is*. Het water verbindt het verleden (de doop van Jezus, en ook de ondergang en opstanding, Romeinen 6), de toekomst (leven als gereinigde en geheiligde mensen in witte klederen) met het heden (de daadwerkelijke doopsbediening). Door het besprenkelen maakt het doopwater deel uit van een ritueel. Door het water op het voorhoofd wordt de dopeling betrokken op de werkelijkheid van de doop en de dood en opstanding van Christus - een werkelijkheid die niet zomaar is te vatten, maar slechts in of door het ritueel aanwezig is.

§ 4. Belangrijkste bevindingen van het studieverlof

Het studieverlof heeft mij verdiept inzicht gegeven ten aanzien van de functie van het ritueel (voor het individu, de plaats in de groep en het verwerven van zingeving), het symbool en overgangsrituelen. De theoretische uiteenzetting volgt hieronder. Praktisch heeft dit gegroeide inzicht in mijn werk geleid tot enerzijds een grotere terughoudendheid ten aanzien van het veelvuldig gebruik van rituelen en anderzijds juist tot een grotere onbevangenheid.

Dit wil ik eerst uiteenzetten voor ik tot de theoretische notities overga.

De terughoudendheid uit zich in mijn werk in een grotere waardering voor bestaande rituelen en het voorzichtig zijn met het vernieuwen van rituelen. Rituelen zijn voor mij kostbaarder geworden, en dat heeft mijn zorgvuldigheid bij het gebruik vergroot, zeker ten aanzien van - voor de huidige gemeente - nieuwe rituelen. Het lijkt zo simpel: een kaars aansteken in een kerkgebouw. Maar er komt veel bij kijken. In het ontsteken van de (paas)kaars wordt het licht van Christus present gesteld - dat is een groots gebeuren. Door een zekere terughoudendheid wordt de meerwaarde van een ritueel op waarde geschat.

De grotere onbevangenheid die er anderzijds is gegroeid komt voort uit een verdiept vertrouwen dat het ritueel zelf zijn werk doet. Sinds enige weken leid ik de zegen aan het eind van de kerkdienst niet langer in met woorden maar maak woordeloos het gebaar, en spreek de zegen uit. Ik ervaar de zegen daardoor als directer en krachtiger. Ik ervaar het ritueel meer dan voorheen als iets wat heen en weer gaat. Ik geef de zegen mee, en daarin ontvang ik hem zelf ook.

Deze veranderingen worden gesteund door de onderstaande observaties uit de literatuur.

4.1 De functie van ritueel

Rituelen hebben een functie op drie terreinen (clusters), aldus Menken-Bekius (2000).

De terreinen zijn als volgt te omschrijven:

Rituelen hebben een functie voor het *individu*, en kunnen op psychologisch vlak leiden tot bevrijding van ballast, herstel van pijn en troost in verdriet; ze bieden bovendien de mogelijkheid om het contact aan te gaan én te onderhouden *met* de grote wereld buiten de mens, en om tegelijk *in* die wereld een eigen plek in te nemen. Het gaat daarbij uiteindelijk om geestelijke gezondheid.

Rituelen hebben vervolgens een functie voor de *opname* van de mens in een *grotere groep*, zowel in het 'voorgeslacht' als in de toekomstige generatie.

Rituelen hebben ten slotte een functie voor *kennis van de zin van het leven*. Rituelen zijn niet alleen gebaseerd op reeds bestaande kennis, ze geven zelf ook kennis en inzicht door, wanneer mensen het ritueel ondergaan; het gaat daarbij om kennis van een niet-grijpbare, andere wereld.

Deze drie terreinen werk ik kort uit op basis van de artikelen van Van Uden (1988) en Jennings (1982) en de studie van Zock (1997).

4.1.1 De functie van ritueel voor het individu en de geestelijke gezondheid

Een pasgeboren baby kent in aanleg geen verschil tussen 'ik' en 'jij'. Alles is zijn eigen wereld. In het begin wordt bijvoorbeeld de behoefte van de baby aan voeding zó snel bevredigd dat hij dit als het ware zó beleeft dat hij zelf de melk heeft voortgebracht. Dit duurt totdat de baby leert dat er wel degelijk een verschil is tussen 'ik' en 'jij', en er meer tijd komt te liggen tussen de behoefte van de baby en het moment waarop de voeding wordt gegeven. In die tussentijd kan de baby tijdelijk

bevrediging geven aan de behoefte door een duim in de mond te stoppen of door op de hoek van het lakentje te gaan sabbelen.

Bovendien leert het kind *in het gezicht van moeder zichzelf te herkennen* als in een spiegel. Als baby lacht, lacht moeder en ziet de baby in haar gezicht wat lachen is. Als baby huilt en troost zoekt, weerspiegelt het troostrijke en liefdevolle gezicht van moeder de gelaatsuitdrukking van baby zelf - zo leert hij zichzelf kennen in het gelaat van moeder (als hier wordt gesproken over 'moeder' wordt daarmee bedoeld op de moederlijke kant van de opvoeding, die door zowel vader als moeder wordt gerealiseerd). Ook hier komen in een later stadium voorwerpen in aanmerking die tijdelijke bevrediging kunnen geven: het lapje, de pop of de beer.

Zo gaan vanuit twee verschillende belangen allerlei voorwerpen een symbolische rol spelen in het leven van een baby, waarop de baby zijn verlangen naar veiligheid kan projecteren, maar ook zijn angst of woede (Menken-Bekius, 2000, p. 68). Voor de baby verbinden de symbolische voorwerpen zijn eigen, kleine wereld die hij kan overzien met de grote, niet te omvatten buitenwereld. Als moeder er niet is, vormt het lapje, de pop of de beer de verbinding met de afwezige moeder.

De voorwerpen die voor de baby van groot belang zijn kunnen op latere leeftijd een veilige 'tussenruimte' (transitionele ruimte) bieden waarin de wereld wordt verkend: beer kan stout zijn en klappen krijgen van het kind, of verdrietig zijn en worden getroost door het kind. Beer kan op onderzoek uitgaan, en de wereld doortrekken in een bootje. In de beleving van het kind maakt hij die reis zelf. Zo leert het kind stappen te zetten zonder deze persé aan de hand van de ouders te hoeven doen. "Beer mee" is dan voldoende, en zo leert het kind stap voor stap op eigen benen te staan.

Bovengenoemde voorbeelden zijn spelervaringen die volgens de psychiater D. W. Winnicott (Winnicott, 1971) zinvol en zelfs noodzakelijk zijn om te leren leven met de grote wereld. Mensen blijven ook bij het volwassen worden een vergelijkbaar gedrag vertonen - alleen noemen we dit op zeker moment culturele of religieuze rituelen. Symbolen zijn voorwerpen met een meerzinnige betekenis. Door hier ritueel mee om te gaan kan de mens in contact blijven met de wereld buiten zichzelf, en tegelijk tegenover die wereld eigen keuzen maken en zichzelf blijven.

Daarom, zo stelt Lukken (1986) kán een mens niet leven zonder rituelen. Het alledaagse leven is er mee vervuld. Wie leeft zonder ochtendritueel is gedwongen zich iedere morgen af te vragen op welke wijze hij of zij de dag begint. Wie leeft zonder begroetingsritueel moet iedere keer bij een ontmoeting bedenken wat de juiste handelwijze is, én of deze door de ander kan worden verstaan. Rituelen stroomlijnen dagelijks vele van dit soort momenten. Ons leven is vervuld van symbolen en rituelen.

4.1.2 De functie van ritueel de plaats van de mens in de groep

Achter ritueel handelen gaan altijd verhalen schuil. Zonder die verhalen zijn rituelen nauwelijks zinvol. Het gaat daarbij om twee soorten verhalen.

Allereerst is er het persoonlijke verhaal, de eigen levensgeschiedenis en de ervaringen die iemand heeft meegemaakt.

Daarnaast zijn er verhalen van de gemeenschap, de 'grote' verhalen, de traditie, de groep of volksgeschiedenis.

Het leven begint uiteraard bij het persoonlijke verhaal. Iemand leeft, groeit op en maakt van alles mee - en dat is uiterst persoonlijk. Maar in die wereld komen ook de vertellingen naar voren van ouders en ouderen in het gezin. Die vertellingen geven als het ware toegang tot het grotere geheel.

Door verhalen van bijvoorbeeld de ouders leert het kind dat het deel uitmaakt van een opeenvolging van generaties. Die verhalen zorgen er ook voor dat het kind niet denkt dat met hem of haar de wereld is geboren of ten einde gaat.

Later kunnen leraren of leraressen zo'n sleutelfunctie vervullen en het opgroeiende kind verbinden met de dorpsgemeenschap, de regio, het land en zelfs met de wereld. Rituelen kunnen niet zonder dergelijke kleine én grote verhalen, en ze kunnen ook niet zonder een grotere gemeenschap. Het gaat om een fundamenteel gegeven van het menszijn: een mens wil deel kunnen uitmaken van een grotere gemeenschap, behoren tot een groep.

Verhalen en rituelen dragen daartoe bij en blijken uiteindelijk zelfs noodzakelijk. Zoals dit voor het leven van alledag en de sociale binding werkt, zo werkt het ook voor het geloof. Een kind heeft bijbelse verhalen nodig om te kunnen geloven. Daarnaast kan het kind niet zonder geloofsvoorbeelden, mensen die leven uit hun geloof en met hun verhalen en levenswijze het kind als het ware toegang verschaffen tot de geloofsgemeenschap, respectievelijk de kerk. Diezelfde mensen zullen vanuit hun geloof ritueel handelen, bewust of onbewust. Ze verschaffen daarmee toegang voor het kind tot de werkelijkheid van het geloof en van God. Ontbreken de grotere verhalen echter, dan zullen kerkelijke en/of religieuze rituelen óf niet functioneren óf verworpen tot louter formaliteit of zelfs tot magie.

4.1.3 De functie van ritueel voor zingeving en betekenisgeving

Zoals hierboven al is betoogd, kan een ritueel niet zonder de groep, noch zonder de verhalen van de groep. Volgens Jennings is echter de kennis van de verhalen van de groep (het zingevingsysteem) niet louter door woorden over te dragen, maar wordt ook kennis *door het ritueel zelf* overgedragen.

Wat er precies gebeurt bij het nemen van het brood bij de avondmaalsviering is niet met woorden over te dragen. Hier past het 'je moet het een keer meemaken'. Hetzelfde geldt voor het ondergaan van de doop.

Wat er gebeurt tijdens het ritueel is niet alleen een heel persoonlijke ervaring, maar het is ook kennis en inzicht verwerven in geloof en vertrouwen dóór het ritueel zelf. Deze kennis is niet met woorden of het verstand alleen over te dragen.

Het eten van gebroken brood is meerzinnig, en niet te vergelijken met de boterham die bij de lunch wordt gegeten. Het gaat bij het eten van het gebroken brood zelfs niet om het brood zelf (welk soort brood er wordt gedeeld doet er niet toe), maar het gaat om de betrokkenheid op de wereld van 'de kerk' en 'de lijdende, gestorven en opgestane Christus'. Het brood is niet het lichaam van Christus, en toch wordt het lichaam van Christus dóór het brood en de rituele handelingen present gesteld. In het ritueel ontmoet de gelovige de Christus en is zo lid van de gemeente die het lichaam van Christus wordt genoemd.

Zingeving en geloofservaring kunnen dus niet alleen uit woorden en verhalen worden ontleend (verstandelijke kennis), maar dit proces vereist deelname, met lichaam en geest, aan rituelen.

4.2 Symbool

Levensbeelden spreken zowel het verstandelijke inzicht als de beleving aan, aldus P. Zuidgeest (1986), en levensbeelden verenigen zo weer wat in het dagelijks leven van de westerse cultuur vaak uit elkaar ligt of wordt gedreven. Om levensbeelden te herkennen moeten mensen vaak leren om (belangeloos) waar te nemen in plaats van alleen maar te kijken.

Dagelijks verkeer is *kijken* - de haast vraagt dit. Kijken betekent ook: razendsnel selecteren. Niet alles kan worden gezien, denk alleen maar aan de snelheid in het verkeer op straat. Het verstand heeft veelal de overhand, en ruimte voor verstillings is er vaak niet.

Belangeloos *waarnemen* vraagt echter juist om verstillings. Wie waarneemt ziet dingen die hij of zij in het gewone, alledaagse leven, over het hoofd ziet of uitfiltert. Slechts in de ruimte van verstillings ontstaat het levensbeeld.

Wie zó leert waar te nemen weet dat het perspectief ineens kan verspringen: een handeling wordt van een op resultaat gerichte daad tot een ritueel waarin het leven zin en betekenis krijgt. Wie bijvoorbeeld dagelijks vol spanning leeft, onder hoge werkdruk, kan bij een stil water ineens rust vinden, ontroering, betekenis van leven. Het water is niet langer een rivier, maar wordt symbolisch. Dat water even 'speels' ter hand nemen kan een geloofservaring worden, afhankelijk van de kennis en de verhalen die ter beschikking staan. Zo'n ervaring kan helpen om weer te weten wie je bent tegenover de wereld, de werkdruk, de hoge eisen enzovoorts om je heen. In het verlengde hiervan kan een zuiver uitgevoerd ritueel met bijvoorbeeld een (Paas)kaars voor vele mensen zinvol en helend zijn in een gejaagde en verzakelijke wereld.

Het levensbeeld is niet zozeer een schepping *van* de persoon (bedacht), het is vooral scheppend *voor* de persoon (inval en inzicht). Het beeld is enerzijds zelfstandig *ontwikkeld*, en tegelijk wordt het *gevonden*. Het verrast met een nieuw verband. Van het beeld gaat rust en uithoudingsvermogen uit. In beelden hervertellen en herschrijven we onze biografie, en worden teleurstellingen en ontberingen verwerkt. Toch zijn levensbeelden ook weer geen toevallige zwerfkeien, maar ze zijn verankerd in de groep, de groepsverhalen en de cultuur, en blijken vaak zeer oude wortels te hebben.

Het levensbeeld vervult de volgende functies:

- structurering van gevoelens zodat overgave mogelijk wordt;
- integratie en bescherming tegen bestaanseenzaamheid (dit is overigens iets anders dan afweer en ontkenning);
- versterking van identiteit.

Het levensbeeld behoedt de mens eigenlijk voor het uiteen vallen. Het verbindt verleden en heden met elkaar. Het maakt het mogelijk als mens om de buiten- en de binnenwereld beide te beleven. En het levensbeeld geeft kleur aan het leven. Waar mensen levensbeelden leren waarnemen en er een plaats aan geven in hun leven, daar blijkt het leven sterker en krachtiger te zijn dan voorheen.

4.3 Overgangsrutuelen

Volgens Van Uden is ieder ritueel in principe opgebouwd als overgangsrutueel, en bestaat als zodanig uit drie stappen.

De eerste stap wordt gevormd door de voorbereiding, waarbij voorbeeldverhalen van groot belang zijn. Een mens heeft verhalen nodig om te kunnen leven. Deze verhalen krijg je niet zomaar, maar die worden je aangereikt door de kring van direct betrokkenen in je leven: familie en vrienden, docenten, grote voorbeelden (idolen). Dat kunnen levensverhalen zijn, bijbelse verhalen, sprookjes, mythen, wijsheidsverhalen. Deze voorraad aan verhalen is altijd noodzakelijk om de tweede stap betekenis te geven.

In de tweede stap herordent het individu zijn of haar leven door symbolen bij elkaar te brengen en te gebruiken. Deze symbolen stellen, zoals al eerder betoogd, een andere werkelijkheid present. Het kan bijvoorbeeld in een rouwproces gaan om het

present stellen van de overledene om wie wordt gerouwd in een foto of een voorwerp dat bij hem of haar paste. Dit bijeen brengen van symbolen is de meest ingrijpende fase van het ritueel, maar staat of valt met een goede voorbereiding (de eerste stap). De derde fase bestaat uit het weer loslaten van de symbolen en het een eigen plek geven aan deze symbolen en daarmee de werkelijkheid die zij present stellen.

Een liturgisch voorbeeld vormt het vieren van het avondmaal (aan huis). Avondmaal vieren zónder de verhalen over Jezus' lijden, sterven en opstaan kan niet. Een goed voorbereide avondmaalsviering kan voor de gelovige bevrijding geven, troost, vreugde. Door in de tweede fase de symbolen ter hand te nemen, brood te eten en een slok te drinken uit de beker gebeurt er van alles. Het leven van alledag wordt door de symbolen betrokken op de weg van Christus. Vervolgens worden die symbolen weer losgelaten, en kan het leven verder worden geleefd. Maar het is niet meer zoals voorheen.

Kenmerkend volgens Van Uden is dat de voorbereiding niet kán plaatsvinden zonder een groep mensen waartoe men behoort, van wie de verhalen afkomstig zijn, en bij wie je door de verhalen wordt 'ingelijfd'. Dit maakt duidelijk waarom avondmaal aan huis nooit een individuele actie van bijvoorbeeld de predikant kan zijn. Er dienen bij voorkeur naast ambtsdragers ook andere gemeenteleden bij aanwezig te zijn, die de gemeente representeren. Voorts wordt duidelijk dat het avondmaal niet voor niets plaatsvindt ná de verkondiging, en altijd uitgaat van schriftlezing en overdenking. Datzelfde geldt voor een - bij uitzondering - bediende doop in bijvoorbeeld een ziekenhuissituatie. Wel is het zo dat deze bijzondere setting aan de sacramenten een indringender karakter kan geven, waarbij de structuur van het overgangsritueel sterker aan het licht treedt.

§ 5. Thema's om verder te onderzoeken

5.1 Vormgeving van het avondmaal

Het avondmaal gaat terug op de *pesach*-viering (Exodus 12) waarbij de maaltijd staande wordt genuttigd, met de reismantel om en de staf in de hand. Alhoewel ook binnen het jodendom de zittende viering zijn plek heeft gekregen, is het interessant om te onderzoeken welke rituele kennis wordt voortgebracht door een andere vorm van avondmaal vieren. Te verwachten valt dat staand of lopend vieren een ander betekenisaspect overdraagt dan zittend vieren.

5.2 Het doopritueel en het geboortefeest

Bij de doop zegt het verhaal van de bijbel en de kerkelijke traditie: deze wordt bediend in opdracht van God. De Godsnaam omringt vanuit zijn initiatief de naam van de dopeling. Dit verhaal geeft betekenis aan het ritueel.

In toenemende mate geven vele doopouders echter aan dat voor hen vooral de dank aan God belangrijk is, en dat zij dát vorm willen geven door hun kind ten doop te houden.

De vraag rijst of daarmee niet twee verschillende soorten rituelen door elkaar gaan lopen. De dank die doopouders willen betuigen doet denken aan een geboortefeest. Zo'n feest is op zichzelf een legitieme vorm maar in het kader van een doopdienst zou dit het ritueel van de doop wel eens zou kunnen belasten met een betekenisgeving die eerder doet denken aan het brengen van een offer van

menselijke zijde. En dat staat haaks op de verbondstheologie rond de doop die juist inzet op het aanbod van Gods zijde.

Het is de moeite waard om te onderzoeken of een dankdienst vorm kan krijgen waarin alle borelingen worden genoemd waarvan de gemeente bericht ontvangt, en waarbij de ouders worden uitgenodigd. Zoals de namen worden genoemd van hen die ons zijn ontvallen, zo kunnen ook de namen worden genoemd van hen die wij ontvangen. De doop kan dan in een aparte dienst worden bediend. Op die manier wordt recht gedaan aan het verlangen van ouders om hun dankbaarheid te tonen én krijgt het ritueel van de doop de betekenis die het toekomt op grond van de bijbelse verhalen.

5.3 De zegen in het individuele pastoraat

De zegen in het individuele pastoraat wordt op dit moment door mij sporadisch meegegeven. Waar en wanneer het gebeurt wordt dit als zeer belangrijk ervaren. Rituelen vragen echter om een gemeenschap. En juist dat is in het individuele pastoraat niet meteen zichtbaar. Om hieraan tegemoet te komen is het wellicht zinvol om er in het kerkblad aandacht aan te besteden. Niet ter 'promotie', maar om de gemeenschap te betrekken bij dit ritueel.

Aan dit ritueel zitten nog andere vragen vast. Mag dit ritueel alleen door ambtsdragers of zelfs alleen door de predikant worden bediend of is het een ritueel dat gemeenteleden elkaar mogen meegeven? Dit vraagt om verdere verkenning.

5.4 Verhouding tussen woordverkondiging en ritueel

Ten slotte vind ik nadere verkenning nodig van de verhouding tussen rituelen en woordverkondiging. Er is soms kritiek vanuit een deel van de gemeente dat het inbrengen van bepaalde rituelen in de eredienst de woordverkondiging tekort zou doen.

Uit het bestudeerde materiaal heb ik geconcludeerd dat rituelen niet zonder woordverkondiging kunnen, en tegelijk dat rituelen zelf ook iets verkondigen en zo de woordverkondiging versterken en zelfs aanvullen. De samenhang tussen deze twee elementen en de eventuele spanning die beide elementen kunnen oproepen vraagt verder onderzoek.

§ 6. Literatuurlijst

- Eigen, M. (1981) "The area of faith in Winnicott, Lacan and Bion" in: *International Journal of Psycho-Analysis* 62, 413-433
- Gersons, B.P.R. (1992) "Afweermechanismen en afscheidsrituelen" in: Van der Hart, O. red. (1992) *Afscheidsrituelen. Achterblijven en verder gaan*, Amsterdam, 193-212
- Jennings, Th.W. (1982) "On ritual knowledge" in: *The Journal of Religion* 62, 111-127
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996) *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*, Kampen
- Lukken, G. (1986) *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie*, Hilversum
- Meer, L. van der (1993) "Een kwestie van gerechtigheid" in: *Toerusting* 93/1, 3-8
- Menken-Bekius, C.J. (1991) "Als het hart een moordkuil wordt... Een ritueel als pastorale hulpverlening" in: *Werkmap liturgie* 25, 108-116
- Menken-Bekius, C.J. (2000) *Rituelen in het individuele pastoraat. Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen (diss.)
- Nieuwkoop, R. (1986) *De drempel over. Het gebruik van (overgangs)rituelen in het pastoraat*, Den Haag
- Uden, M. van (1988) *Rouw, religie en ritueel*, Baarn, 67-79
- Vandermeersch, P. (1991) "Psychotherapeutische en religieuze rituelen" in: *Werkmap liturgie* 25, 79-91
- Winnicott, D.W. (1971) *Playing and reality*, London
- Zock, H. (1997) "Religie als transitioneel fenomeen" in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51, 31-48
- Zuidgeest, P. (1986) "Het levensbeeld" in: *Levensbeelden. Markante metaforen in het levensverhaal, aanknopingspunten voor pastorale begeleiding en hulpverlening*, 26-40